

Олена Русина

ВІД КУЗЬМИЩІ-КИЯНИНА ДО КИЯНИНА СКОБЕЙКА (моделювання смерті в «Хроніці Биховця») ¹

З-поміж різноманітних збройних конфліктів, на які так багата наша середньовічна історія, одним із найбільш спірних щодо своєї природи є протистояння між Свидригайлом і Сигізмундом Кейстutowичем — двоюрідними братами, кожен з яких у різний час обіймав великокняжий віленський стіл. Перший з них посів його у 1430 р., після смерті Вітовта Кейстutowича — тоді як другий прийшов до влади у 1432 р. внаслідок заколоту, що ледь не коштував Свидригайлу життя.

Доти Сигізмунд Кейстutowич практично не виділявся на загальному політичному тлі; тож не дивно, що після Вітовтової смерті нікому й на думку не спало висунути Сигізмундову кандидатуру на вакантне місце у Вільно. Сигізмунд мав багаторічний досвід «співіснування» зі Свидригайлом, оскільки впродовж тривалого часу майбутні суперники сусідили на Сіверщині: з початку 20-х років XV ст. Сигізмунд був відомий як князь Стародуба, а Свидригайло володів Черніговом, Новгородом-Сіверським і Трубчевськом, титулу-

ючись «князем Чернігівським»². Упродовж усього 1431 р. Сигізмунд виступав поруч зі Свидригайлом, не виявляючи будь-яких ознак опозиційності відносно його політичного курсу; показово, що самий Свидригайло вважав ініціатором перевороту іншого князя зі свого оточення — «підступного й віроломного» Семена Гольшанського, котрий «підбував і підучив» Сигізмунда.

Державний переворот у Литві відбувся несподівано: Сигізмунд Кейстutowич і Семен Гольшанський зі своїми спільниками серед ночі напали на Свидригайла, котрий зупинився в Ошмянні, й той ледве урятував життя втечею. Заколотники захопили його дружину, а також «поимали и посекли» деяких прибічників Свидригайла. По цьому Сигізмунда було проголошено великим князем литовським³.

Усе це й дало початок протистоянню, навколо якого оберталися головні історичні події в Литовській державі впродовж 30-х років XV ст. Переворот 1432 р. мав верхівковий характер, і після проголошення Сигізмунда великим кня-

¹ Хочу висловити подяку за допомогу, надану в процесі написання цієї статті, професору Гжегожу Блашику (Інститут історії Університету ім. Адама Міцкевича в Познані) та науковому співробітнику Інституту історії України НАНУ Тетяні Вілкул.

² Докладніше див.: Русина О. Сіверська земля у складі Великого князівства Литовського. — К., 1998. — С. 112–114.

³ Барвінський Б. Жигимонт Кейстutowич, великий князь литовсько-руський (1432–1440). — Жовква, 1905. — С. 24–27.

зем його владу визнали лише на суто литовських територіях. Решта ж земель зберегла вірність скинутому Свидригайлу. Цей розкол між центром держави та її руською периферією був витлумачений літописцем-сучасником в етнополітичних категоріях: «Княжив великий князь Швитригаило два годы без дву месяцеи... и не управляше земли. Литва ж посадиша великаго князя Жидимонта [Сигізмунда] Кестутевича на великое княженъе на Вилни и на Троцех⁴ месяца сентября в первыи день. И прииде Швитригаило на Полтеск и на Смоленск, и князи руские и бояре посадиша князя Швитригаила на великое княженъе Руское»⁵.

Ця заувага літописця була настільки однозначною, що в науці міцно ствердився погляд на Свидригайла як на речника національних інтересів Литовської Русі, борця за її політичне самовизначення, а конфлікту між ним і Сигізмундом було надано етноконфесійного забарвлення (хоча на цьому тлі прикрим непорозумінням виглядали і католицьке віросповідання Свидригайла, і його кроки у бік церковної унії, і дикі вчинки на зразок спалення у Вітебську митрополита Герасима).

Між тим діяльність Свидригайла впродовж його недовгого перебування на великокняжому столі не виказує скіль-

ки-небудь помітних ознак протегування «русського елементу» — або, принаймні, не настільки виразних, щоб, з одного боку, спровокувати протест литовського панства (серед якого, до речі, було чимало Свидригайлових прихильників⁶), а, з другого — поставити під знамена скинутого князя чи не половину держави.

Перелом у цій міжусобиці позначився у 1435 р., після битви при річці Святій поблизу Вилькомира, яка сталася 1 вересня (тобто у третю річницю Сигізмундового заколоту) і завершилася приголомшливою поразкою Свидригайла. Щоправда, його зірка утрималася на політичному обрії, але почала швидко тьмяніти. Спочатку він втратив свого традиційного союзника — лівонців, які у грудні 1435 р. уклали угоду з польським королем, а потім позбувся підтримки усередині країни: мешканці Полоцька й Вітебська, «не чуя себе помощи ниотколе», перейшли на бік Сигізмунда — після чого і так доволі ефемерне «велике князівство Руське» припинило своє існування: «начал князь великий Жидимонт княжити на великом княжении на Литовском и на Руском»⁷.

Та тільки-но Сигізмунд опанував владу в межах всієї Литовсько-Руської держави, як його спіткала нагла й ганебна смерть — як колись і його батька Кейстута, таємно задушеного за наказом

⁴ Тобто у Троках (сучасному Тракаї) — другому за значенням центрі середньовічної Литовської держави.

⁵ Летописи белорусско-литовские // Полное собрание русских летописей (далі: ПСРЛ). — М., 1980. — Т. 35. — С. 34, 57, 76, 106, 141 та ін.

⁶ Показово, що вже того ж 1432 р., коли Сигізмунд прийшов до влади, було викрито спрямовану проти нього змову, в якій брали участь найвизначніші литовські вельможі: троцький воєвода, маршалок земський і староста Жмуді (Барвінський Б. Вказ. праця. — С. 41–42).

⁷ Летописи белорусско-литовские. — С. 58, 77, 108, 143 та ін. Наведене твердження набуває особливого значення, коли узяти до уваги, що воно належить тому ж білорусько-литовському книжнику, котрий ввів до обігу термін «велике князівство Руське»; його запровадження було пов'язано з переходом на бік Свидригайла Полоцька та Смоленська, а «вилучення» з ужитку (чи, точніше, повернення до традиційної титулатури володарів Литви) — з утратою ним Смоленська, Вітебська та Полоцька. Отже, за візією літописця, «велике князівство Руське» охоплювало тільки північ Литовської Русі — землі навколо Смоленська та Полоцька. Зрозуміло, що цей регіон не може правити за «територіальний еквівалент» тієї руської національної ідеї, що її речником прийнято вважати Свидригайла.

племінника Ягайла. На думку Яна Длугоша, Сигізмунд заслуговував на кращий кінець — «полягти в бою, загинувши від зброї ворогів, а не від рук власних підданих». Натомість він став жертвою замаху: у вербну неділю 1440 р., коли Сигізмунд вертався у свої покої після меси, на нього зненацька напали змовники, завдавши йому смертельних ударів пронесеними під одягом ножами.

Характерно, що Длугош, до певної міри, виправдовував убивць, вважаючи Сигізмундову смерть Божою карою на науку тим, хто «підставляє вуха чаклунам та ворожкам». Підпавши під їх вплив, Сигізмунд нібито приносив у жертву поганським божествам людську кров, змішану із звіриною, «аби дізнатися про майбутнє й довідатися від фальшивих богів про те, хто на його життя таємно заміряється». Зрозуміло, що від отриманих у такий спосіб даних годі було сподіватися точності — і від цих «експериментів» постраждало багато безневинних людей: під тортурами вони «зізнавались» у своїх злочинних намірах, за які й каралися смертю. Длугош також був переконаний: якби не передчасна смерть Сигізмунда, він того ж року стратив би найвизначніших литовських бояр; отже, цей диявольський задум великого князя також виправдовував організаторів замаху, що ними Длугош вважав мало не всіх литовських панів, а виконавцем їхнього вироку —

князя Івана Чорторійського з кількома спільниками⁸.

Утім, оповідь Длугоша, хоч її й відділяє від Сигізмундової смерті лише кілька десятиліть, не є документально точною. Передусім, дуже важко уявити в ролі ідоловірця Сигізмунда Кейстутовича, чия католицька ревність засвідчують численні документи⁹. Доволі сумнівним здається й приписаний йому замисел винищити цвіт литовського панства — хоч останньому таки діставалося від свого володаря. Чутки про це циркулювали навіть у далекому Новгороді — і з приводу смерті Сигізмунда місцевий літописець із знанням справи занотував: «Сеи бе князь лют и немилостив, и сребролюбив... и много князеи литовских погубил — иные истопил, а иные погубил мечем — и панов и земских людеи немало без милосердия изгубил; того ради и Бог на него наведе лютую сию смерть»¹⁰.

Ваги цій нотатці додає те, що інформатором літописця міг бути згаданий тут-таки князь Олександр Чорторійський¹¹ — один із учасників замаху на Сигізмунда, котрий за декілька років став новгородським намісником. Щоправда, коли це дійсно так, то й ця джерельна нотатка має тенденцію виправдання убивць. Однак згадка про «сребролюбие» Сигізмунда перегукується із даними Длугоша про його скарби, опановані Чорторійськими, а лютий норів литовського князя уявляють незалежні

⁸ Jana Długosza, kanonika krakowskiego, *Dziejów Polskich ksiąg dwanaście*. — Kraków, 1869. — Т. IV. — S. 574–575. Порівн. коментар: *Rozbiór krytyczny Annalium Poloniae Jana Długosza z lat 1385–1444*. — Wrocław; Warszawa; Kraków, 1961. — Т. I. — S. 310.

⁹ Барвінський Б. Вказ. праця. — С. 116. Можливо, Длугош «не помітив» його побожність, керуючись правилами тогочасного літературного етикету — адже, змальовуючи риси Сигізмундового характеру, він діяв за певним шаблоном. Див. порівняльну таблицю якостей «володаря доброго» / «володаря злого», якими хроніст наділяв своїх героїв: Koczarska M. *Mentalność Jana Długosza w świetle jego twórczości* // *Studia Źródłoznawcze*. — Warszawa; Poznań, 1971. — Т. XV. — S. 122–123.

¹⁰Новгородская Первая летопись старшего и младшего изводов. — М.; Л., 1950. — С. 420.

¹¹Це припущення висловив ще К. Ходиницький: Chodynicki K. *Geneza i rozwój podania o zabójstwie Zygmunta Kiejstutowicza: (Ze studjów nad dziejopisarstwem litewskim)* // *Ateneum Wileńskie*. — Wilno, 1928. — R. V. — Zesz. 15. — S. 91–92.

лівонські джерела, де йдеться про долю послів, відряджених до нього Свидригайлом: одних він наказав утопити, других — волокати по вулицях, а потім стратити, — ба навіть власних послів після повернення від Свидригайла (очевидно, запідозривши їх у зраді) він звелів тягати по місту, наостанку втопивши. На цьому тлі не виглядають прибільшеними чутки про божевілья Сигізмунда, які стали поширюватись уже через рік після його приходу до влади. Незадовго до смерті він навіть звертався по допомогу до лівонського магістра, аби той прислав йому свого лікаря Йогана — але якої хвороби прагнув позбутися Сигізмунд, з листування не зрозуміло. Безсумнівним є хіба те, що він зажив у сучасників слави «дуже дивного чоловіка» (як характеризував його у 1437–1438 рр. великий прусський магістр)¹².

Незалежно від того, як трактувати психічний стан Сигізмунда, очевидно, що на ньому вкрай негативно позначилося протистояння зі Свидригайлом, чий прихильники (серед яких були найвизначніші представники литовсько-руської знаті) від самого початку цієї усобиці замірялися на життя великого князя. Як уже відзначалося, перший замах на Сигізмунда був викритий через декілька місяців після опанування ним Вільна; і хоч заколотників стратили, володар Литви, як слушно вказує Длугош, мусив

зважати на їхню численну рідню, котра прагнула помсти. Не дивно, що в цій лиховісній атмосфері природжені замкненість і недовірливість князя набули гіпертрофованих форм. Він підозріло ставився до знаті, на противагу якій став, очевидно, наближувати до себе людей «підлішого» походження, формуючи з них коло довірених осіб; звідси — гадки сучасників, що Сигізмунд плекав якісь згубні наміри щодо суспільних верхів, і уявлення про його «демократизм» (утім, вповні середньовічний за своїми проявами); як одне, так і друге заманіфестоване в дуже цікавій пам'ятці, котра постала на теренах Великого князівства Литовського у XVI ст. — так званій «Хроніці Биховця»¹³.

Щоправда, цей найширший з-поміж білорусько-литовських літописів є джерелом не тільки порівняно пізнім, а й первісно обтяженим сумнівами щодо своєї автентичності. Справа в тому, що оригінал «Хроніки» (котрий на початку XIX ст. належав гродненському поміщику Олександрову Биховцю) зник невдовзі після її публікації, здійсненої у 1846 р. литовським істориком Теодором Нарбутом¹⁴ — а той зажив серед фахівців сумної слави «творця джерел», запровадивши до наукового обігу цілу низку фальсифікованих пам'яток (Рауданську хроніку, опис укріплень Вільна, щоденник Кібурга тощо)¹⁵. Нарбут робив це не через любов

¹²Барвінський Б. Вказ. праця. — С. VI, 48–49, 108, 117–118.

¹³Див. її вичерпні характеристики: Сушицький Т. Західноруські літописи як пам'ятки літератури. — К., 1929. — Ч. II. — С. 224–290; Чамярыцкі В. А. Беларускія летапісы як помнікі літаратуры. — Мінск, 1969. — С. 162–186; Улащик Н. Н. Введение в изучение белорусско-литовского летописания. — М., 1985. — С. 66–74; Flisiński J. Kronika Bychowca // Rocznik Bialskopodlaski. — Т. VI. — Р. 1998. — С. 203–217; Семянчук А. А. Беларуская-літоўскія летапісы і польскія хронікі. — Гродна, 2000. — С. 47–53.

¹⁴Narbutt T. Pomniki do dziejów litewskich pod względem historycznym, dyplomatycznym, geograficznym, statystycznym, obyczajowym. — Wilno, 1846.

¹⁵Див. щодо цих фальсифікатів: Chodyncki K. Ze studjów nad dziejopisarstwem rusko-litewskim: T. z. Rękopis Raudański // Ateneum Wileńskie. — Wilno, 1926. — R. III. — Zesz. 10–11. — S. 387–401; Łowmiański H. Sfałszowany opis obwarowania miasta Wilna // Ibid. — Zesz. 9. — S. 82–94. Останнім часом Т. Василевський додав до цих фальсифікатів родовід вітебських князів, котрий, за словами Нарбута, був «ніби припискою» до «Хроніки Биховця» (Wasilewski T. Trzy małżeństwa wielkiego księcia Litwy Olgerda // Kultura średniowieczna i staropolska. — Warszawa, 1991. — S. 676–677).

до розиграшів або з якихось прагматичних міркувань¹⁶ — просто він, «інженер за фахом, був романтиком-істориком за покликанням»¹⁷ — або, точніше, належав до грона істориків доби романтизму, котрі намагалися відтворити минувшину свого краю в усій її величі й не зупинялися перед витворенням підробок, коли для цього бракувало справжніх документів і літописів. Недарма ж сучасні литовські дослідники¹⁸ порівнюють Нарбута з Вацлавом Ганкою, котрий у 1817–1819 рр. «відкрив» такі важливі

джерела з чеської історії, як Краледворську та Зеленогорську хроніки; лише наприкінці XIX ст. їх визнали фальсифікатами — що підтвердила й спеціальна експертиза, проведена у 1960-х роках¹⁹.

Неможливість проведення будь-яких експертиз щодо «Хроніки Биховця» не сприяла, звичайно, довірі до її даних — хоч би як не переконував в автентичності цього літописного твору сам Теодор Нарбут. Маючи на руках «Хроніку» в доволі пізньому списку²⁰, Нарбут вважав, що первісно її було

Однак інші дослідники займають у цьому питанні більш обережну позицію, вважаючи вказаний родовід (опубл.: Хроника Быховца // ПСРЛ. — М., 1975. — Т. 32. — С. 173) «пізньою компіляцією» (Tęgowski J. Pierwsze pokolenia Giedyminowiczów. — Poznań; Wrocław, 1999. — S. 48–49). Не можна не погодитись із Т. Василевським в іншому: дослідник зауважив, що Ходиницький, пообіцявши «викрити», слідом за Рауданським рукописом, «Хроніку Биховця», а потім зрікшись цього наміру, тим самим дещо послабив свої аргументи стосовно неавтентичності першого джерела (Wasilewski T. Daty urodzin Jagiełły i Witolda // Przegląd Wschodni. — Warszawa, 1991. — Т. I. — Zesz. 1. — S. 16. — Przyp. 6). Слушною є й висловлена тут-таки заувага, що «проблема фальсифікатів Нарбута залишається й надалі відкритою»; її підтверджують дослідження «Хроніки Рівіуса» — одного з джерел, якими користувався Нарбут і які «після використання у таємничий спосіб гинули»; тривалий час «Хроніка» вважалася втраченою — аж доки її не віднайшов у 1970-х рр. Є. Охманський (Wojtkowiak Z. Strykowski chyba nadal zagadkowy // Przegląd Historyczny. — 1980. — Т. LXXI. — Zesz. 1. — S. 125–126; Dubonis A. The Case of the Chronicle of Rivius // Lithuanian Historical Studies. — Vilnius, 2000. — Vol. 5. — P. 7–20).

¹⁶В історії відомо чимало подібних випадків — а в XVIII–XIX ст., на тлі загальноєвропейського інтересу до «незамулених історичних джерел», об'єктом фальсифікацій стала навіть фольклорна традиція. Згадаймо хоча б класичну історію, пов'язану з іменем Проспера Меріме, котрий ще зовсім молодим чоловіком, аби заробити гроші на поїздку в Італію, написав і надрукував цикл іллірійських народних балад «Гузла» — і містифікація виявилася настільки вдалою, що низка цих творів невдовзі побачила світ у перекладі Пушкіна під титулом «Пісні західних слов'ян». Так само довірливо поставився до «Гузлі» й Міцкевич — і лише Гете висловив сумніви щодо автентичності виданих Меріме творів далматинського барда Маглановича. Сам Меріме згодом обіграв цей казус у своєму оповіданні з литовського життя «Локіс», що його героїня, пустуючи, видала за жмудську дайну (народну пісню) переклад присвяченої походам литовських князів балади Міцкевича «Будрис і його сини» — і лише те, що цей жарт своєчасно розкрився, врятувало від конфуза заїжджого німецького професора, котрий збирався видрукувати цю «запашну квітку народної поезії» у солідному науковому часописі. Іншим класичним зразком такого типу фальсифікацій джерел є оприлюднені в 1760-х рр. твори кельтського барда III ст. Оссіана, що їх справжнім автором був їхній гаданий перекладач — Джеймс Макферсон, котрий почерпнув мотиви своїх творів у Гомера. У цьому зв'язку варта уваги позиція Пушкіна, котрий у листуванні з відомим знавцем античного епосу Гнедичем умовляв його взятися за написання поеми з російської історії — у широму переконанні, що «історія народу належить поетові» (Петров С. М. А. С. Пушкин: Очерк жизни и творчества. — М., 1973. — С. 134–135). Чимало цікавих спостережень стосовно фальсифікацій фольклорно-історичної традиції міститься в праці: Tazbir J. Z dziejów fałszerstw historycznych w Polsce w pierwszej połowie XIX wieku // Przegląd Historyczny. — 1966. — Т. LVII. — Zesz. 4. — S. 580–597; зауважимо, що її автор вважав явищами того самого роду літературні підробки Міцкевича, Макферсона, Караджича, Ганки й «Слово про Ігорев похід» (S. 580–583).

¹⁷Ючас М. А. Хроника Быховца // Летописи и хроники. 1973 г. — М., 1974. — С. 220. Як слушно зауважив К. Ходиницький, «фальсифікати Нарбута постали з найшляхетніших мотивів — була то *raia fraus*, але *fraus*» (Chodyncki K. Ze studjów... — S. 401).

¹⁸Dubonis A. Op. cit. — P. 19–20.

¹⁹Див.: Чешская нация на заключительном этапе формирования: 1850 г. — начало 70-х годов. — М., 1989. — С. 137.

²⁰За наведеними Нарбутом палеографічними ознаками «Хроніки» її датують першою половиною

написано рунами на дерев'яних дощечках, з'єднаних між собою у вигляді книжки²¹. Зрозуміло, що серйозними фахівцями (починаючи від Ігнатія Даниловича) ця ексцентрична гіпотеза була одностайно відкинута (хоч, здається, «воскресла» у 1920-х роках при створенні «Дерев'яної (чи Влесової) книги», довкола якої ще й досі ламають списи дилетанти²²); однак як текстуальний аналіз «Хроніки», так і виявлене Р. Шалугою листування між Нарбутом і Биховцем підтвердили факт існування цього історичного джерела²³. З'ясувалося також, що до Нарбута «Хронікою» корис-

тувався вчитель віленської гімназії Іполіт Клімашевський, котрий у 1830 р. видрукував з неї опис убивства Сигізмунда Кейстutowича²⁴ — котрий, відтак, можна вважати «найавтентичнішою» частиною «Хроніки Биховця»; на думку всіх її дослідників, цей опис має характер окремого історичного оповідання²⁵.

Згідно з «Хронікою», Сигізмунд потерпів за ті прикрощі, яких завдавав своїм підданам: «немилостиво их имал [тут: ув'язнював] и тяжкие окрutenства над ними чинил, невинно их карал и мордерства [злочини, тортури] над ними чинил, якие вымыслити могл»²⁶. Та хоч

XVIII ст. (Ючас М. А. Указ. соч. — С. 221; Улащик Н. Н. Указ соч. — С. 71–72). Зауважимо, що в цьому списку текст пам'ятки транслітерований латиницею; ми ж подаватимемо його кириличним шрифтом і з наближенням до норм сучасного правопису, не керуючись версією, запропонованою Улащиком (Хроника Быховца. — М., 1966), яка є перекладом літопису на російську мову, корисним для його популяризації, але непридатним для наукових цілей.

²¹Narbutt T. Dzieje starożytne narodu litewskiego. — Wilno, 1838. — Т. 3. — S. 581.

²²Ця наша гіпотеза видається більш вірогідною, ніж припущення І. Данілевського, що специфічну форму цієї книги Ю. Миролюбов запозичив у Джека Лондона, котрий в «Серцях трьох» описав кіпу — вузлове письмо давніх мешканців американського континенту (Данилевский И. Н. Древняя Русь глазами современников и потомков (IX–XII вв.). — М., 2001. — С. 314–315). На думку І. Данілевського, Миролюбов «просто добре знав творчість Джека Лондона» — хоча, гадаємо, на більшу увагу заслуговує те, що основну частину праць «відкривача» «Влесової книги» складала розвідка про релігійні вірування давнього слов'янства, що їх дослідження неможливе без екскурсів у язичництво балтійських племен (характерно, що і в самій «Влесовій книзі» фігурує литовська форма імені Перун — Перкун). Між тим Т. Нарбут у 3–4 томах своєї фундаментальної праці «Dzieje starożytne...» приділив величезну увагу релігії давніх литовців, щедро «розцвітивши її фантазіями доби романтизму»; ця праця «співця величі свого краю», за оцінкою М. Космана, «у частині міфологічній є фантастичною і в цілому опертою на джерельну базу сумнівного походження» (Kosman M. Drogi zaniku pogaństwa u Bałtów. — Wrocław; Warszawa; Kraków; Gdańsk, 1976. — S. 14, 67, 255–257) — що цілком відповідає стилю мислення творця «Влесової книги» та її шанувальників.

²³Щоправда, донині предметом дискусій залишаються час укладення «Хроніки» та середовище, де її було випродуковано (крім праць, згаданих вище, див. також: Флоря Б. Н. О «Летописце Быховца» // Источники и историография славянского средневековья. — М., 1967. — С. 135–144; Ochmański J. Nad Kroniką Bychowca // Studia Źródłoznawcze. — Warszawa; Poznań, 1967. — Т. XII. — S. 155–163; Морозова Н. К. вопросу о времени создания «Хроника Быховца» // Slavistika Vilnensis. — Vilnius, 2000. — № 49 (2). — С. 137–141). На цьому етапі вивчення даної проблематики певним непорозумінням виглядають згадки про «класично відомі підробки історичних текстів... Теодора Нарбута, в українській історіографії відомого, серед іншого, і тим, що завдяки йому до наукового обігу було введено літопис Биховця (оригінал якого, зрозуміла річ, загубився)» (Толочко О. Неювілейна «словесність» // Український гуманітарний огляд. — К., 2000. — Вип. 4. — С. 51) — особливо коли зважити на те, що трохи раніше дослідник датував «список Биховця» XVI ст. (Толочко О. «Нестор-літописець»: біля джерел однієї історіографічної традиції // Київська старовина. — 1996. — № 4/5. — С. 16), а відтоді ніяких змін в українській історіографії не позначилося — та й взагалі після Сушицького (котрий помер у 1920 р.) ніхто з українських дослідників окресленою проблемою не займався (й на цьому тлі, зрештою, не дивно, що в нашому історичному письменстві можна зустріти згадки про «третью, більш пізню, ніж «Хроніка Биховця», редакцію білорусько-литовських літописів» (Шабунько Ф. М. Синьоводська проблема: можливий спосіб її розв'язання. — К., 1998. — С. 57)).

²⁴Noworocznik Litewski na rok 1831. — Wilno, 1830. — S. 93–102.

²⁵Див.: Хроника Быховца. — С. 155–156.

²⁶При цьому жертвами Сигізмундової люті стали навіть його родичі: «Напервей своих близких и

тими своїми вчинками він і нагадував одіозних тиранів минулого, з Іродом включно, «тые подданные его, вся шляхта, то терпели як верные рабы пана своего и ничего злого ему не чинили и не мыслили; он же, окаянный, князь великий Жигимонт [Сигізмунд], не насытился злостью своей и мыслил в сердце своем по диаволью научению, как бы весь рожай [рід] шляхецкий погубити и кровь их разлити, а поднести рожай хлопский, песью кровь».

Так у нього постав «злой умысл» — зібрати русько-литовське панство на загальний сейм і «на том сейме всю шляхту выкоренити». Сигізмунд розіслав по всіх підвладних йому землях грамоти, закликаючи «княжат и панят, и всю шляхту» прибути до Вільна для розв'язання загальних загальнодержавних проблем.

Однак віленський воєвода Довгїрд і троцький воєвода Лелюша, «доведавшись достоверно, яко тот сейм положен на пагубу всего рожаю шляхецкого и их самих», вирішили покласти край Сигізмундовим звірствам. Їхнім спільником став князь Олександр Чорторійський; вони замірилися вбити Сигізмунда, захопити Вільно й Троки та «держати их на князя Свидригайла». До змови було залучено й «дворянина, родом киянина, на имя Скобейка». Той мав відвезти до Троку «дякольное» (оброчне) сіно; тож змовники вдалися до обманного маневру, сховавши у 300 возах своїх озброєних слуг (по п'ять на віз).

На чолі цього «почту» Скобейко та Чорторійський в'їхали до Троку у вербну неділю (котра в 1440 р. припала на

20 березня), коли син Сигізмунда, Михайлушко, «вышел из града до костела», а сам князь слухав месу в своїй «ложниці» в одній із замкових веж. Потрапили до неї хитрістю: пошкрябавши по дверях, як це робив ручний ведмідь Сигізмунда. Князь Чорторійський «вымовил ему все его злые вчинки» й викрив його кривавий задум; він же й виголосив вирок: «Что еси был наготовил князем и паном, и всем нам пити, тое ты теперь пей один»²⁷.

Після цього змовники «кинулися к нему, хотячи его убити. Понеже не было чим, тот Скобейко ухопил вилы в комине, что огонь поправуют, и тыми вилами вдарил его..., и кровь скочила с головы на стену, которая ж и до днесь [донині] есть на стене в ложнице его на вежи в большом замке Троцком». Разом із Сигізмундом загинув і його «милостник» (улюбленець) Славко, котрого змовники «взяли и кинули окном с вежи, и он там шию зламал».

Цей опис загибелі Сигізмунда Кейстутовича, багатий на фактичні подробиці та яскраві деталі — власне, найдокладніший із усіх нині відомих — на перший погляд, скидається на свідчення як не учасника, то, принаймні, сучасника драматичних подій 1440 р. і нерідко й розглядається як такий у спеціальних дослідженнях. Наприклад, один із найбільш авторитетних дослідників білорусько-литовського літописання Феоктист Сушицький упевнено відзначав, що наявний у «Хроніці Биховця» матеріал «дозволяє вважати автора даного оповідання за дуже близьку до події особу...

прирожденных двух князей поимал, хотячи о горло приправити [скарати на горло]: князя Юрия Лингвеневи́ча и князя Олелька Володимировича; и посадил князя Юрия Лингвеневи́ча в меньшем замку Троцком, а князя Олелька у Кернове, а княгиню его с двома сыны, с Семеном и с Михаилом, в Утяне».

²⁷Очевидно, ця фраза має характер приповідки. Порівняймо, наприклад, вираз, ужитий київським біскупом Й. Верещинським у листі до польного гетьмана Ст. Жолкевського (4 жовтня 1593 р.): «...не бажаючи того пива пити з урядом замковим, якого наварили» (Listy Stanisława Żółkiewskiego (1584–1620). — Kraków, 1868. — S. 29).

Оповідатиме тут або самовидець Сигізмундовою вбивства, або близька до вбивців особа, що добре була поінформована в найдрібніших подробицях події. У кожному разі це документально точно оповідання складене незабаром після події, може бути, вже близько половини XV ст.»²⁸.

Власне, цю думку висловив вже один з перших дослідників білорусько-литовського літописання, І. Тихомиров (чия праця постала у 1881 р., але була видрукувана 20 роками пізніше)²⁹ — а згодом її підтримав і розвинув Б. Барвінський, виклавши свої погляди в монографічному дослідженні про Сигізмунда Кейстутовича у вигляді «критичних [за]уваг» до тексту «Хроніки Биховця»³⁰. Він вважав ці свої зауваження «тільки тимчасовими, начеб[то] субстратом до докладного критичного розбору сього оповідання, яким колись може пізніше при іншій нагоді займуся», однак так і не реалізував цей намір.

Сутність позиції Барвінського полягала в тому, що «оповідання про забійство Жигимонта, яке маємо в «Літопису Биховця», є, мабуть, сучасним [описаним подіям] твором... Воно в цілості знане було, мабуть, ще таки в XV ст. і на ньому опер своє оповідання, по всякій

правдоподібності, батько польської історіографії Длугош... [Воно], певно, існувало як особний літературний твір, доступний зарівно для Длугоша, як і для пізнішого редактора «Літопису Биховця»³¹.

Реакція науковців на гіпотезу Барвінського була доволі стриманою. Б. Бучинський, рецензуючи його книгу в назагал суворій манері, обмежився докором: «Автор чимало потрудився... над джерелами про вбивство Жигимонта, а не може рішити, котрий Чорторийський, Олександр чи Іван, був убійником»³². М. Грушевський, засигналізувавши знайомство зі здійсненою дослідником «спробою аналізу» оповідання «Хроніки Биховця» та зазначивши близькість останнього до Длугошевої версії подій, зауважив: «Хто на кого впливав тут, було б цікаво прослідити»³³. Таким чином, він фактично проігнорував висновки Барвінського — можливо, з огляду на певну обережність автора при їх формулюванні й на задекларовану ним «принагідність» його «критичних зауваг». Вже згаданий вище Сушицький їх попросту не помітив, а у К. Ходиницького вони викликали найрішучіший спротив.

Розмірковуючи над тим, «чи так звана «Хроніка Биховця» зберегла, по

²⁸Сушицький Т. Вказ. праця. — С. 354. На авторитеті дослідника ґрунтувалося й наше твердження, що, «як гадають, ця оповідь була складена по живих слідах трагедії й включена до літопису, коли стіни Сигізмундової «ложниці» ще плямила його кров; тож у своїй основі вона достовірна» (Русина О. В. Україна під татарами і Литвою. — К., 1998. — С. 118).

²⁹Тихомиров І. А. О составе западнорусских, так называемых литовских летописей // Журнал министерства народного просвещения. — 1901. — № 5. — С. 71–72, 76–77.

³⁰Барвінський Б. Вказ. праця. — С. 137–146.

³¹Там само. — С. 139, 142, 143. Власне, в місцевій літописній традиції такі випадки відомі. Вже в першу, коротку, редакцію білорусько-литовських літописів було включено «Похвалу Вітовту», а в XVII ст. до складу українського хронографа увійшов анонімний опис сватання та одруження великого князя литовського Олександра на дочці Івана III Олені — втім, усупереч думці Улащика, який називає його документом (Улащик Н. Н. Указ соч. — С. 76), цілковито апокрифічний (див.: Хроника литовская и жмойтская // ПСРЛ. — Т. 32. — С. 95–97; окремі зауваження: Русина О. Княгиня литовська Олена // Наука і суспільство. — 1989. — № 3. — С. 56–58). До речі, Сушицький убачав і в оповіданні про смерть Сигізмунда елементи «протокольно-офіційного акту» (Вказ. праця. — С. 354).

³²Бучинський Б. Новіші праці по історії Великого князівства Литовського в XV віці // Записки Наукового товариства ім. Шевченка. — 1907. — Т. 75. — Кн. 1. — С. 142. — Прим. 1.

³³Грушевський М. Історія України-Руси. — К.; Львів, 1907. — Т. 4. — С. 229. — Прим. 3, 5.

Герби Київського воєводства за Й. Бельським

суті, первісну традицію про смерть Сигізмунда, чи наявні у ній відомості є пізнішими за походженням», він дійшов висновку, що «в «Хроніці Биховця» ми маємо, власне, Длугошеве оповідання, доповнене як фальшивими, так і, частково, вірогідними даними»³⁴, не заглиблюючись у питання про джерело цих ампліфікацій та їхню загальну тенденцію. В цілому, попри небезспірність та не виправдану категоричність деяких висновків науковця, йому вдалося довести, що «оповідання про вбивство Сигізмунда Кейстутовича є пізньою й плутоною компіляцією»³⁵.

В головних своїх рисах воно, справді, нагадує куди менш докладну оповідь

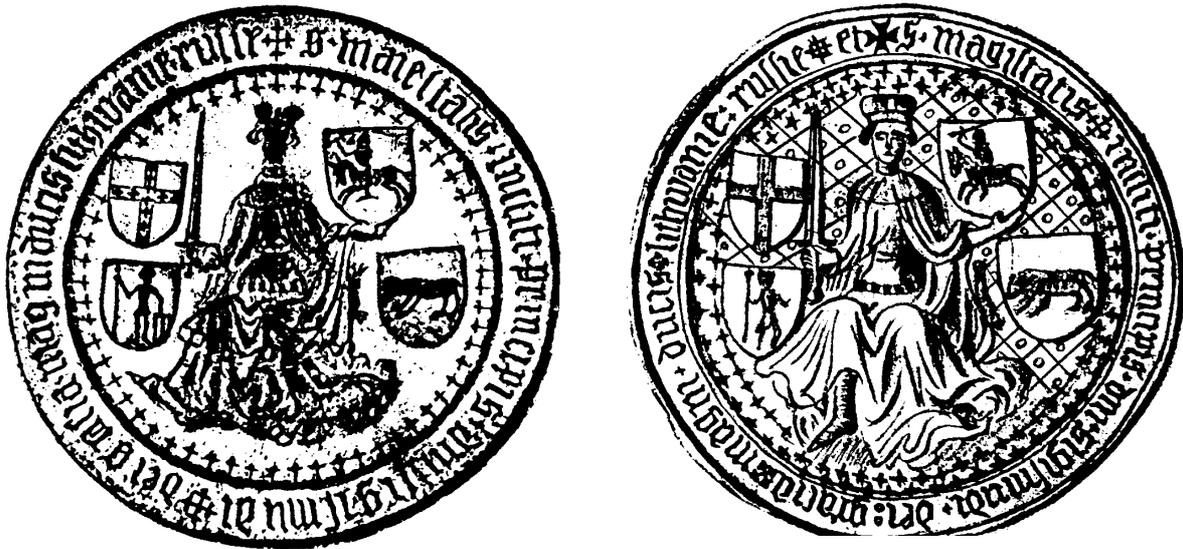
про смерть Сигізмунда, подану Длугошем в його «Історії Польщі» — за винятком хіба що сюжету про Сигізмундового ведмеда. Цей легендарний переказ був відомий ще в XV ст., коли його зафіксував у своїй «Історії Європи» італієць Еней Сільвій Пікколоміні (пізніше, у 1458–1464 рр., відомий як папа римський Пій II)³⁶. Ходиницький висунув припущення, що він же й вигадав цю історію, споглядаючи Сигізмундову печатку, де на одному з гербових щитів містилося зображення ведмеда (що був територіальною емблемою чи то Київщини, чи то Смоленщини³⁷); це зображення нібито «дало гуманісту, котрий захоплювався збиранням різноманітних анекдотів,

³⁴Chodyncki K. Geneza... — S. 79, 99.

³⁵Ochmański J. Op. cit. — S. 159. — Przur. 25. Суперечливість побудов Ходиницького відзначив, аналізуючи його працю, присвячену іншому історичному сюжету (який, втім, також відбився у «Хроніці Биховця»), литовський дослідник А. Нікжентайтс: Легенда XIV в. о мученицестве 14 францисканцев в Вильнюсе и историческая истина // Вспомогательные исторические дисциплины. — Л., 1990. — Вып. 21. — С. 259. — Прим. 20.

³⁶Барвінський Б. Вказ. праця. — С. 138–139. Щоправда, у версії Енея Сільвія власником звіра був не Сигізмунд, а Свидригайло.

³⁷Питання про середньовічну емблему Київської землі є доволі складним і дискусійним, оскільки дані джерел щодо цього неоднозначні. На печатці Сигізмунда I з 1506 р. уособленням Київщини виступає

Масстатичні печатки Сігізмунда Кейстutowича

поштовх для створення історії про ведмедя, якого тримав у себе Сігізмунд. Така версія не могла постати в Литві або Польщі, де кожний розумів значення цього ведмедя, але могла з'явитися на чужині, де не знали, як витлумачити це гербове зображення³⁸.

Однак — не кажучи вже про те, що той самий герб містився й на печатках Сігізмундових попередників, Вітовта й Свидригайла, — подібне пояснення виг-

лядає доволі наївним і штучним (як і інші гіпотези цього роду³⁹); у переказі про ведмедя відчутна, скоріше, фольклорна традиція, пов'язана, очевидно, із шанобливим ставленням до цього звіра в Литві та з особливостями вдачі Сігізмунда, котрий, за визначенням Стрийковського, «був меланхолік і не волів бачити біля себе людей»⁴⁰, віддаючи перевагу товариству ведмедя⁴¹; існування в народі своєї «концепції» цих подій зафіксував у XVI ст.

архангел. У «Хроніці» Йоахіма Бельського занотовано, що на київській хоругві з одного боку зображено ведмедя на білому полі, а з другого — білого ангела на червоному полі; його ж сучасник Гван'їні стверджував дещо інше: на хоругві Київського воєводства містилося зображення герба Литовської держави та чорного ведмедя (Kuczyński S. K. *Polskie herby ziemskie: Geneza, treści, funkcje*. — Warszawa, 1993. — S. 38–39, 96–98).

³⁸Chodyncki K. *Geneza...* — S. 82–84.

³⁹За приклад аналогічної «візуальної» теорії може правити припущення Л. Добровольського, нібито переказ про те, що після руйнації Києва Батием левиця народила левенят під престолом Св. Софії, постав через «простодушне витолкування давнього фрескового живопису нашої катедри, особливо намальованих (на стінах сходів, що йдуть на хори) циркових сцен полювання на вепря, вовка, ведмедя або нацькування парда на оленя» (Добровольський Л. П. Михайло і Золоті ворота. — К., 1913. — С. 36.). Див. його оцінку: Сушицький Т. До історії поетичних оповідань про Михайлика й Золоті ворота та про Батія // *Записки історично-філологічного відділу ВУАН*. — К., 1923. — Кн. 2–3. — С. 14–15.

⁴⁰Strykowski M. *Kronika Polska, Litewska, Zmódzka i wszystkiej Rusi*. — Warszawa, 1846. — Cz. 2. — S. 203.

⁴¹Цікаво, що в усіх джерелах XV–XVI ст., які містять в собі цей сюжет (тобто в творах Енея Сільвія, Матвія Меховського, Мартіна та Йоахіма Бельських, Мартіна Кромера, Матвія Стрийковського), за винятком «Хроніки Биховця», фігурує не ведмідь, а ведмедича (лат. «ursa», пол. «niedźwiedzica») — див.: *Kronika Polska Marcina Kromera*. — Sanok, 1857. — S. 966; Барвінський Б. Вказ. праця. — С. 140 (таблиця). Можливо, що в цьому є певний підтекст — коли узяти до уваги, що Сігізмунд був удівцем, чий матримоніальні плани, які він плекав на початку 1430-х років, так і не реалізувалися (див.: *Tęgowski J. Pierwsze pokolenia Giedyminowiczów*. — Poznań; Wrocław, 1999. — S. 222–223).

польський хроніст Матвій Меховський, згадуючи, як литовці співали тужливу пісню про вбивство Сигізмунда «хоробрими руськими князями»⁴².

Важко судити, що саме із цієї пісні могло потрапити до «Хроніки Биховця», де картина вбивства є дуже докладною та яскравою. Прикро лише, що окремі її деталі не витримують історичної критики — як, наприклад, згадка про вози із «дякольним» сіном, що в них ховалися співучасники змови: адже саме Сигізмунд Кейстutowич скасував сплату «дякла» великому князю литовському⁴³ — і, певно, був би дуже здивований, побачивши ці вози на своєму подвір'ї. Анахронічною є й інформація про розсилку листів із закликом на сейм по всій Литовській державі, що в ній безпомилково вгадується практика, яка склалась у XVI ст.⁴⁴ Не відзначаються достовірністю дані «Хроніки» стосовно долі Юрія Лінгвеньовича, котрий нібито томився в ув'язненні аж до загибелі Сигізмунда⁴⁵. Насправді той ще восени 1432 р. перебрався до Новгороду

«с своєю княгинею»⁴⁶. Отже, за багатством деталей, наявних у «Хроніці Биховця», проглядає не так обізнаність очевидця, як багата фантазія одного із укладачів цього літопису.

Так само відчутною — хай і не зауваженою в літературі питання — є й загальна тенденція цього історичного «твору на задану тему». Передусім, варто занотовувати, що всі писемні джерела XV ст. (і, до певної міри, згадана пісня про «хоробрих руських князів») називали вбивцями Сигізмунда «русинів за родом і вірою» князів Чорторийських — Івана та Олександра⁴⁷. Щоправда, як слушно зауважив щодо першого ще хроніст Матвій Стрийковський, «Чорторийський князь був не русин, а литвин, Ольгердович, тільки мав уділ на Русі й руської віри тримався»⁴⁸.

Не слід забувати, що в ті часи, про які йдеться, національна ознака поступалася за своїм значенням конфесійній, і охрещення за православним («руським») обрядом перетворювало людину на «русина». Що ж до Чорторийських, то вони, справді, вели свій рід з Литви

⁴²Ця звістка, попри її лапідарність, дала підстави для найрізноманітніших тлумачень. М. Грушевський вважав за можливе трактувати згадану пісню не як власне литовську, а як західноруську (Історія України-Руси. — К.; Львів, 1907. — Т. 6. — С. 364. — Прим. 5). М. Дашкевич вбачав у ній доказ ворожого ставлення литовців до русинів (Дашкевич Н. Заметки по истории Литовско-Русского государства. — К., 1885. — С. 149). Своєю чергою, Ходиницький дійшов висновку, що «скоріш за все її ніколи не існувало. Якби такий твір справді з'явився, то можна твердити майже напевно, що віднайшли б його сліди і в інших джерелах. Тим часом ніде не знаходимо про нього згадок» (Chodynicky K. Geneza... — S. 85).

⁴³Барвінський Б. Вказ. праця. — С. 141. — Прим. 4 (дослідник, щоправда, припустив, що ця норма троцького привілея Сигізмунда, виданого 6 травня 1434 р., не реалізовувалася на практиці).

⁴⁴Chodynicky K. Geneza... — S. 94.

⁴⁵Хроника Быховца. — С. 157.

⁴⁶Chodynicky K. Geneza... — S. 95–96, 99; Русский феодальный архив XIV — первой трети XVI в. — М., 1992. — Вып. 5. — С. 1022. Відповідно, у дослідників постають сумніви й щодо долі Олелька та його родини, яка, очевидно, не була такою трагічною, як це змальовано в «Хроніці» (Русский феодальный архив... — С. 1025).

⁴⁷Długosz J. Op. cit. — S. 574 (Іван Чорторийський); Новгородская Первая летопись... — С. 420 (Олександр та Іван Чорторийські). В інших літописах імена Чорторийських випущені — у літопису Рачинського вбивцею названий «один з дому князей Чорторыских» (Летописи белоруско-литовские. — С. 164), а псковський літописець згадує про цих князів у множині (ПСРЛ. — СПб., 1851. — Т. 5. — С. 29). Щодо Длугошевого визначення Чорторийського як людини «generis et ritus Ruthenici» див.: Krupska A. W sprawie genezy tzw. spisku książąt litewskich w 1480–1481 roku: Przyczynek do dziejów walki o «dominium Russiae» // Roczniki Historyczne. — 1982. — R. XLVIII. — S. 130.

⁴⁸Strykowski M. Op. cit. — S. 204.

й навіть належали до тамтешньої правлячої династії, заснованої Гедиміном — хоча й досі точно не з'ясовано, чи були вони, згідно зі Стрийковським, нащадками його сина Ольгерда, чи, може, брали початок від іншого Гедиміновича — Коріата⁴⁹. Та, як би там не було, їхні предки мали найтісніші зв'язки з руськими землями: у першому випадку їх дідом був володар Чернігова, в другому — один із подільських князів. Головне ж, що в обох випадках убитий Чорторийськими Сигізмунд доводився їм двоюрідним дідом — і, відповідно, мав поважний вік: близько 70–80 років⁵⁰.

Самі ж Чорторийські, здається, були на момент вбивства доволі молодими людьми — принаймні, Олександр Чорторийський пережив ці події не менше, як на 40 років. Щоправда, половину з них він провів за межами Литовської держави: змушений переховуватись, князь спочатку втік до Москви, а потім коротав вік як псковський і новгородський намісник⁵¹. Сумнівно, аби він прирік себе на 20-річне вигнання, коли б діяв за згодою всього литовського панства; проблематичним є й намагання останнього посадити на віленський стіл Свидригайла — адже за умов подібної одностайності тому не довелося б поступитися місцем іншому кандидату. Натомість наступником Сигізмунда став 13-річний Казимир Ягайлович, а Свидригайло за-

довольнився Волинню — де до нього приєднався Іван Чорторийський, попередньо віддавши захоплені в Троках скарби й отримавши від Казимира гарантії особистої безпеки⁵².

Очевидно, що ці факти виразно суперечать оповіді «Хроніки Биховця», де не лише максимально згущено барви навколо особи Сигізмунда Кейстутовича (і, відповідно, його загибель виглядає заслуженою й невідвортною), а й, по суті, повністю реабілітовано Олександра Чорторийського як головного фігуранта драматичних подій 1440 р. Цю його роль автор оповіді «розподілив» між двома воеводами, які ініціювали замах на Сигізмунда, та киянином Скобейком — фактичним убивцею литовського володаря. Чорторийському ж дісталась уповні шляхетна роль «громадського обвинувача»; те, що він не грав першої скрипки у змові, акцентовано й у спеціальному резюме, яким закінчується оповідь «Хроніки»: Сигізмунд був позбавлений життя «повелением воеводи виленского Довгирда и воеводи троцкого Лелюши, и князя Чорторийского, а от руки Скобейка киянина убиен бысть в вербную неделю».

Встановлено, що обидва згадані воеводи — особи цілком історичні⁵³; натомість стосовно Скобейка не збереглося ніяких відомостей⁵⁴. Згідно з

⁴⁹Tęgowski J. Op. cit. — S. 181–182; Idem. Który Konstanty — Olgierdowiec czy Koriatowiec — był przodkiem kniaziów Czartoryskich? // *Europa Orientalis: Polska i jej wschodni sąsiedzi od średniowiecza po współczesność*. — Toruń, 1996. — S. 53–59.

⁵⁰Tęgowski J. Pierwsze pokolenia... — S. 220, 222.

⁵¹Wolff J. Kniaziowie litewsko-ruscy od końca czternastego wieku. — Warszawa, 1895. — S. 19–20.

⁵²Ibid. — S. 18–19.

⁵³Chodynicki K. Geneza... — S. 96–98.

⁵⁴Саме це ім'я було доволі поширеним у тогочасній антропонімії. Зокрема, у найдавніших книгах записів Литовської Метрики фігурують Васько Скобейко, Скобейко Римовидович, Радивіл Скобейкович (Русская историческая библиотека. — СПб., 1910. — Т. 27. — Ст. 122, 135, 256, 293). У 40-х роках XVI ст. на Брацлавщині відомий Скобейко (Скобейкович) з татарської за походженням родини Кордишів (Dziadulewicz St. Pierwiastek turański u szlachty ukraińskiej // *Miesięcznik Heraldyczny*. — 1931. — R. X. — S. 136; Boniecki A. Poczet rodów w Wielkim Księstwie Litewskim w XV i XVI wieku. — Warszawa, 1887. — S. 315). Близько 1524 р. Юрій Скобейкович згадується серед «панів

«Хронікою», він був киянином і «дворянином» — служилою людиною на великокняжому дворі; цей його статус дещо конкретизує Стрийковський (котрий, зрозуміло, користувався «Хронікою» в іншому, ранішому, списку), твердячи, що Скобейко обіймав одночасно два «уряди» — ключника й конюшого, тобто відповідав за запаси меду в погрібах і за княжі стайні⁵⁵. Важко судити, чи було це уточнення в «Хроніці», що її текст схильний до ампліфікацій історіограф подеколи «раціоналізував» (наприклад, зменшив кількість людей, укритих у возах, з п'яти до двох чоловік на віз) і розтлумачив (зокрема, пояснив, що винищених на запланованому Сигізмундом сеймі литовських панів мали заступити його «холопи, невільники й завушники, котрі б завжди, як йому треба, скакали»⁵⁶); в тому літописному тексті, який дійшов до нашого часу — доволі пізньому й дещо пошкодженому (в оповіданні про смерть Сигізмунда бракує кінцівки) — Скобейко є, безперечно, людиною з нижчим, ніж у решти змовників, статусом, з яким корелює «не-

шляхетне» зняття вчиненого ним убивства.

Втім, саме цей момент оповіді про замах на Сигізмунда викликає чи не найбільше запитань і сумнівів щодо своєї вірогідності. Як могло статися, що змовники, заздалегідь розпланувавши свої дії, опинились у «ложниці» Сигізмунда без зброї? І яким чином той «слухав мему» в своїй опочивальні — ба навіть помер в ту хвилину, коли йому «божие тело [тобто причастя] подносил каплан [капеллан, помічник священника]», ніби не помічаючи присутності роз'ярених заколотників, котрі вже виголосили Сигізмунду свій вирок? У наявності очевидне порушення логіки, якого щасливо уникнув автор найдавнішого оповідання про ті ж події — Длугош, твердячи, що Чорторійський і його спільники закололи Сигізмунда схованими під одягом ножами, коли той повертався у свої покої після церковної служби. Брак здорового глузду в версії «Хроніки Биховця» видає в її авторі невірного літератора, більше занепокоєного виправданням Чорторійських, ніж достовірністю створеної ним картини. Більше того — можна на-

київських» (Стороженко А. К истории г. Киева и его окрестностей в XV–XVI вв. // Киевская старина. — 1892. — № 2. — С. 346–347).

⁵⁵Strykowski M. Op. cit. — S. 203. Ця інформація через посередництво Нарбута (котрий зараховував до числа Сигізмундових придворних «підконюшого» Скобейка і «конюшого» Олександра Чорторійського) увійшла до авторитетних довідкових видань (див.: Wolff J. Senatorowie i dygnitarze Wielkiego Księstwa Litewskiego. 1386–1795. — Kraków, 1885. — S. 197. — Przyp. 3; порівн.: Urzędnicy centralni i dostojnicy Wielkiego Księstwa Litewskiego XIV–XVIII wieku: Spisy. — Kórnik, 1994. — S. 54. — Nr 232). Тим самим шляхом — через Нарбута — потрапила до праці Ю. Вольфа й згадка Стрийковського про те, що вбитий змовниками «милостник» Сигізмунда Славко був його «коморником» (Strykowski M. Op. cit. — S. 204; Wolff J. Senatorowie... — S. 197. — Przyp. 3). Своєю чергою, Б. Барвінський (Вказ. праця. — С. 132) вбачав перекручене «Slauko» в імені «Claubon», яке носив «supremus cubicularius» Сигізмунда Кейстутовича (див.: Акты Литовской Метрики. — Варшава, 1896. — Т. 1. — № 6. — С. 6 (1437 р.); Urzędnicy... — S. 149. — № 1151).

⁵⁶Strykowski M. Op. cit. — S. 202–203. Водночас Стрийковський — очевидно, керуючись версією Длугоша — змінив ім'я Чорторійського з Олександра на Івана і, всупереч тенденції «Хроніки Биховця», зробив його головною дійовою особою подій вербної неділі 1440 р. Це додає аргументів тим науковцям, котрі спростували гіпотезу Ю. Радзішевської стосовно цієї «Хроніки» як ранньої праці М. Стрийковського, що нині становить суто історіографічний інтерес (Radziszewska J. W sprawie autorstwa tzw. Latopisu Bychowca // Zeszyty Naukowe Wyższej Szkoły Pedagogicznej w Katowicach: Prace historyczne. — 1967. — Nr 2. — S. 55–62; порівн.: Bardach J. Spór o autorstwo tzw. Latopisu Bychowca // Idem. Studia z ustroju i prawa Wielkiego Księstwa Litewskiego XIV–XVII w. — Warszawa, 1970. — S. 78–83; Radziszewska J. Maciej Strykowski — historyk-poeta z epoki Odrodzenia. — Katowice, 1978. — S. 80–95).

Тут Має бути портрет Боголюбського, зменшений в 1,1 рази

**Андрій Боголюбський.
Реконструкція М. М. Герасимова**

віль вказати джерело, звідки він запозичив окремі її елементи. Справа в тому, що, за спостереженнями науковців (починаючи з І. Даніловича), у «Хроніці Биховця» наявні сліди користування Іпатіївським літописом — а в складі цього літопису до нас дійшов детальний опис загибелі князя Андрія Боголюбського, вбитого його придворними в 1174 р.⁵⁷ Придивившись до нього, ми одразу натрапимо на вже знайомі мотиви.

Згідно з Іпатіївським літописом, замах на князя Андрія задумав «дьяволим научением» його боярин Яким Кучкович, дізнавшись про загибель свого брата

й передчуваючи розправу з ним самим. Він знайшов спільників в особі свого родича Петра й «ключника» Амбала, а також іншої челяді загальним числом до двадцяти чоловік. Усі разом вони пішли уночі до «ложниці» князя. Не зумівши змусити його відчинити двері добровільно (Андрій не впізнав голос свого слуги Прокопія, за якого мав себе видати один із учасників замаху), вони виламали їх силою. Андрій хотів було схопитися за меч — «и не бе тут меча», оскільки його заздалегідь вийняв із піхов згаданий «ключник». Це, власне, й визначило трагічну долю Андрія Боголюбського — а слідом за ним змовники вбили й княжого «милостника» Прокопія. Чи не єдиним з челядників, хто до кінця зберіг вірність князю Андрію, виявився «киянин» Кузьмище, якого, між іншим, нерідко вважають автором (чи одним з авторів) літописної повісті про всі ці події, що її достовірність підтвердили як розкопки князівської резиденції в Боголюбово, так і дослідження останків самого Боголюбського — за одним лише винятком: згідно з літописом, Петро Кучкович відтяв Андрію праву руку, тоді як саме на ній, на відміну від лівиці князя, вчені не виявили істотних пошкоджень⁵⁸. Отже, літописець або помилився, або свідомо згустив барви, підкреслюючи безборонність князя.

Щоправда, І. М. Данілевський вважає, що в такий спосіб він ледь не ототожнив князя Андрія з Антихристом, чії прихильники, за «Апокаліпсисом», мають на правій руці тавро з іменем «звіра» або числом його імені (відповідно, відрубання правиці рівнозначне спокутуванню цього гріха)⁵⁹. Однак, гадаємо, подібне тлумачення є нав'язу-

⁵⁷Ипатьевская летопись // ПСРЛ. — М., 1962. — Т. 2. — Ст. 580–595.

⁵⁸Рохлин Д. Г., Майкова-Строганова В. С. Рентгено-антропологическое исследование скелета Андрея Боголюбского // Проблемы истории докапиталистических обществ. — 1935. — № 9–10. — С. 159.

⁵⁹Данилевский И. Н. Древняя Русь глазами современников и потомков (IX–XII вв.). — С. 232–233;

Тут має бути малюнок Plate 17

Сцена вбивства Андрія Боголюбського з Радзивіллівського літопису

ванням семантичного конфлікту тексту літописної повісті, в якій образ Андрія є послідовно «христоподібним»⁶⁰. Навіть якщо не мала місце звичайна помилка переписувача (котрий легко міг сплутати «левую» й «десную») й «підміна» рук була свідомою, її також можна включити в загальний «житійний» контекст цього твору: адже Боголюбський помер після того, як вбивці знайшли його, «сидяща яко агня непорочно... и Петр же

отътя ему руку десную» — а за мить до цього князь, звертаючись до Бога, просив: «[В] избраном твоём стаде с десными овцами причти мя»; символічним є й те, що при цьому Андрій сидів «за столпом вьсходным»⁶¹ — а «райські» коннотації, пов'язані зі сходом, самоочевидні⁶².

В цілому, видається доволі сумнівним, аби, згідно з гіпотезою І. Данілевського (сформульованою, щоправда, роз-

Его же. Русские земли глазами современников и потомков (XII–XIV вв.). — М., 2000 — С. 65–94. Цей висновок дослідника з ентузіазмом підтримав О. Філюшкін: *Какими глазами смотреть на историю Древней Руси? // Украинский гуманитарный огляд. — К., 2001. — Вип. 5. — С. 115–116.* Між тим безпосереднє звернення до «Одкровення св. Іоанна Богослова» (13:16,17) унаочнює, що І. Данілевський, завдяки вибіркового цитуванню Біблії (доволі дивному на тлі тих розлогих цитат, якими рясніє текст обох його книг), фактично перекручує відповідний текстуальний фрагмент, котрий варто навести повністю, виділивши курсивом те, що в ньому «влаштовує» дослідника: «И он сделает то, что всем — малым и великим, богатым и нищим, свободным и рабам — *положено будет начертание на правую руку их или на чело их, и что никому нельзя будет ни покупать, ни продавать, кроме того, кто имеет это начертание, или имя зверя, или число имени его*». Так само доволіним і некоректним видається й зближення Боголюбського з Антихристом — особливо коли зважити на те, що літописець вклав в уста князя останні слова Ісуса Христа в його земному житті (Лука 23:46).

⁶⁰Порівн. із критичними заувагами на адресу праць І. Данілевського: Ранчин А. М., Лаушкин А. В. *Есть ли конфликт между текстом и подтекстом в древнейшем летописании? // Становление славянского мира и Византия в эпоху раннего средневековья. — М., 2001. — С. 101–104.*

⁶¹Ипатьевская летопись. — Ст. 588–589.

⁶²Відзначимо також, що, вважаючи мініатюри Радзивіллівського літопису ледь не синхронними подіям, описаним у «Повісті про вбивство Андрія Боголюбського», І. М. Данілевський ігнорує позицію О. І. Подобедової, яка вбачала в сцені загибелі князя відгомін політичної боротьби 80–90-х рр. XV ст. (зокрема, зображення жінки-іноземки із відтятою рукою Боголюбського, що корелює з даними Тверського збірника про участь у розправі з князем його дружини — «болгарки», на думку дослідниці, натякало на Софію Палеолог — ініціатора змови проти Дмитра-онука). Див.: Подобедова О. И. *Миниатюры русских исторических рукописей. — М., 1965. — С. 95–97; Зимин А. А. Античные мотивы в русской публицистике конца XV в. // Феодалная Россия во всемирно-историческом процессе. — М., 1972. — С. 136–137.*

пливчасто й обережно), редактор літописної «Повісті про вбивство Андрія Боголюбського» потайки «виправдав» убивць за допомогою «малопомітної, на перший погляд, деталі», що є водночас «ключем до розгадки злочину». На нашу думку, закони детективного жанру, до яких апелює дослідник, навряд чи можуть стати в пригоді при аналізі цього сюжету. Та й редакційна модель, що, за твердженням Данілевського, є спільною для всіх текстів, пов'язаних з Боголюбським (виправлення після його смерті наявних у письменстві «злісних випадів» на адресу князя), неприйнятна для «Повісті», яка постала в результаті «житійної» обробки свідчень очевидця.

Редактор первісного документального оповідання про смерть князя Андрія, аби надати йому відповідного забарвлення, крім усього іншого, вдавався до прямих текстуальних запозичень із «Сказання» про перших офіційно канонізованих давньоруських святих — Бориса та Гліба. Він діяв, керуючись прагненням уподібнити Андрія Боголюбського цим християнським мученикам — тоді як укладач оповіді про вбивство Сигізмунда, скориставшись його художньо-документальним твором, поставився до нього примітивно-споживацьки — вилучив із контексту та довільно скомпонував окремі елементи злочину — «ложницю», «ключника»⁶³, брак зброї у вирішальний момент, «милостника» й, нарешті, «киянина».

Важко сказати, що підштовхнуло автора цього оповідання до літературної

творчості — особливий пієтет до Чорторійських чи більш загальні аристократичні уподобання, які відзначали всі дослідники цього сюжету; головне, що створена таким чином картина Сигізмундового вбивства була абсолютно ілюзорною — і нам залишається тільки гадати, як насправді все сталося. Без сумніву, змовники не вдавалися до допомоги камінної кочерги — і, відтак, суто «реабілітаційна» за своїм характером звістка «Хроніки Биховця» виправдовує не Чорторійських, а «киянина Скобейка» — примарного двійника «Кузьмищі-киянина»; водночас дії за «дьяволим научением» були приписані не вбивцям, як у «Повісті», а їхній жертві, Сигізмунду — що зрозуміло з огляду на тенденцію окресленого сюжету в «Хроніці Биховця».

Не менш важливим є те, що методи роботи автора розглянутого сюжету, по суті, збігалися з тими, які продемонстрував невідомий книжник XVI ст. при створенні легендарної оповіді про Гедимінові походи, що увійшла до складу білорусько-литовських літописів широкою редакції⁶⁴. Її укладач так само навмання скористався Іпатіївським (чи, точніше, Галицько-Волинським) літописом, перетворивши його персонажів на сучасників і супротивників Гедиміна (відтак, цілком історичні Володимир Василькович і Лев Данилович перетворилися на фантазійних Володимира Володимирського й Льва Луцького, син уповні реального Романа Брянсь-

⁶³Цікаво, що ключник фігурує і в історії смерті в Литві дружини (чи, власне, вдови) великого князя литовського Олександра Олени Іванівни (1513 р.) — однак це цілком природно з огляду на його професійні функції та спосіб, яким умертвили княгиню: «нарядив зельє лихое, дали ей в меду испити» (Сборник имп. Русского исторического общества. — СПб., 1892. — Т. 35. — С. 524).

⁶⁴Характерно, що фактором довіри до цього оповідання, як і до переказу «Хроніки Биховця» про Сигізмундову смерть, була його докладність, що сприймалась як наслідок доброї поінформованості автора. Докладніше про цей літописний сюжет: Русина О. Київська виправа Гедиміна (текстологічний аспект проблеми) // Записки Наукового товариства ім. Шевченка. — 1996. — Т. 231. — С. 147–157; Ї ж. Сіверська земля... — С. 56–68.

кого Олег став володарем Переяслава, а родинна солідарність усіх перелічених князів, яка добре простежується за літописним матеріалом, набула вигляду їхніх співдій у боротьбі з Гедиміном).

Таке поверхове (і, до певної міри, зверхнє) ставлення до давньоруських джерел виразно корелює з редакційною моделлю білорусько-литовських літописів широкої редакції, що їх характерною рисою була наявність обширного квазіісторичного вступу про початки Литви (від легендарних предків литовців — римлян до часів Гедиміна), який мав замінити «загальноруські звістки [короткої редакції першої половини XV ст.] своїми матеріалами, хоч і придуманими *ad hoc*, але зв'язаними з... Литвою своїм

походженням»⁶⁵. Йшлося про те етнокультурне дистанціювання від «русчизни», що його в 1550 р. емоційно висловив Михалон Литвин: «Ми вивчаємо московські письмена, які не несуть у собі нічого давнього і не мають нічого, що спонукало б до доблесті, оскільки руська мова чужа нам, литовцям, тобто італійцям, що мають італійську кров»⁶⁶. Таким чином, правомірним є висновок, що те відсторонення від загальноруського історико-культурного контексту, чийм апогеєм стала «римська» теорія литовського етногенезу, до якої доклав рук і згаданий Михалон Литвин⁶⁷, виявлялося у Литовській державі й тоді, коли місцеві книжники, за браком власних історичних пам'яток, зверталися до давньоруських літописів.

⁶⁵Сушицький Т. Західноруські літописи... — К., 1921. — Ч. I. — С. 103.

⁶⁶Михалон Литвин. О нравах татар, литовцев и москвитян. — М., 1994. — С. 85–86.

⁶⁷Варто занотувати, що ця «генеалогія» була в своїй основі антипольською. Докладніше див.: Zachara-Wawrzyńczyk M. Geneza legendy o rzymskim pochodzeniu litwinów // Zeszyty Historyczne Uniwersytetu Warszawskiego. — 1963. — Т. III. — С. 5–35; Kulicka E. Legenda o rzymskim pochodzeniu litwinów i jej stosunek do mitu sarmackiego // Przegląd Historyczny. — 1980. — Т. LXXI. — Zesz. I. — С. 1–21; Suchocki J. Geneza litewskiej legendy etnogenetycznej: Aspekty polityczne i narodowe // Zapiski Historyczne. — Toruń, 1988. — Т. LII. — С. 27–67.